

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Enkele opmerkingen over het geheugen

ANTONIE LADAN

De vitaliteit van de hedendaagse psychoanalyse komt onder meer tot uitdrukking in de mate waarin zij openstaat voor bevindingen uit andere wetenschapsgebieden, zoals de ontwikkelingspsychologie, de neurobiologie en de experimentele psychologie (Ladan 2000). Een blik die uitsluitend gericht is op de patiënt in de spreekkamer leidt tot voortzetting van het isolement waarin de psychoanalyse zich bevindt (Fonagy 2003). Dit isolement maakt dat psychoanalytische inzichten geen rol van betekenis kunnen spelen op andere wetenschapsgebieden die zich bezighouden met de grondslagen van menselijk gedrag. Fonagy noemt als voorbeeld het onderzoek naar de interactie tussen genen en omgeving. De psychoanalyse zou een tegenwicht kunnen bieden aan naïeve opvattingen over deze interactie en duidelijk kunnen maken dat onder omgeving niet de feitelijke, maar de *subjectieve* omgeving dient te worden verstaan. De manier waarop de omgeving wordt *ervaren*, fungeert als een filter bij de expressie van genotype in fenotype, dat wil zeggen bij de vertaling van genetisch potentieel naar persoonlijkheid en gedrag (Fonagy 2003, p. 236). Daarnaast betekent het isolement van de psychoanalyse ook dat waardevolle inzichten uit andere bronnen dan de klinische situatie onvoldoende hun weg kunnen vinden in de psychoanalytische theorie en praktijk.

Zelf heb ik wat dit laatste punt betreft bijvoorbeeld gemerkt hoe de veranderde inzichten over het functioneren van het geheugen van grote betekenis zijn geweest voor mijn psychoanalytische werk. Ik zal deze betekenis toelichten aan de hand van een drietal voorbeelden.

¶ *Kinderlijke amnesie*

Aan onze eerste kinderjaren hebben wij geen bewuste herinnering. Deze zogenaamde kinderlijke amnesie is een intrigerend verschijnsel, waar Freud het volgende over zegt: 'Tot dusver is het niet bij ons opgekomen ons over deze amnesie te verwonderen; toch hebben wij daar eigenlijk alle reden toe. Ons wordt namelijk verteld dat wij in deze jaren, waarvan wij later slechts enkele onbegrijpelijke herinneringsfragmenten in ons geheugen hebben bewaard, levendig op indrukken hebben gereageerd, op menselijke wijze aan vreugde

en verdriet uiting wisten te geven, aan liefde, jaloezie en andere hartstochten die ons toen sterk aangrepen, en zelfs uitspraken deden die door de volwassenen werden gezien als duidelijke bewijzen van inzicht en een ontluikend vermogen tot oordelen. En van dit alles weten wij als volwassenen niets op eigen kracht. Waarom blijft ons geheugen zo ver ten achter bij onze andere psychische activiteiten? (Freud 1905, p. 104).

Freud meende dat de kinderlijke amnesie niet voortvloeit uit een functioneel onvermogen van het kind, maar het gevolg is van de verdringing van de kinderlijke seksualiteit, die plaatsvindt bij de ondergang van het oedipus-complex. Deze verdringing zou zich vervolgens uitbreiden tot alle gebeurtenissen uit de vroege kindertijd.

Inmiddels denken we hier anders over. We weten dat het geheugen globaal onderverdeeld kan worden in twee geheugensystemen, het expliciete en het impliciete, die functioneel en anatomisch verschillen (Schacter 1996). Het expliciete geheugensysteem houdt zich bezig met de opslag van gebeurtenissen en feiten en bevat onder meer onze autobiografische kennis. Wanneer we over ons geheugen spreken in termen als: 'Ik herinner mij dit of dat', doelen we op dit deel van het geheugen. Om herinneringen aan vroegere gebeurtenissen op te kunnen roepen, moeten deze eerst opgeslagen zijn in het expliciete geheugen. Bij deze opslag spelen bepaalde hersenstructuren, zoals de hippocampus en de frontale schors, een centrale rol. Omdat de hippocampus pas drie tot vier jaar na de geboorte voldoende gerijpt is, kan een kind voor die tijd geen verbaal gestructureerde herinneringen opslaan. In psychologische termen betekent dit dat een kind dan nog niet een zodanig stabiel zelfconcept heeft ontwikkeld dat het in staat is tot autobiografisch herinneren: toen gebeurde er dat in die situatie met *mij* (Bower & Sivers 1998).

De frontale schors is niet alleen betrokken bij het op een realistische, rationele en ordelijke wijze ophalen van herinneringen, maar vervult ook een belangrijke controlerende rol bij inprenting en opslag (Solms & Turnbull 2002). Voor het tweede levensjaar is de frontale schors slecht ontwikkeld, maar als een kind ongeveer twee is, vindt een substantiële groeispurt plaats, gevolgd door een tweede spurt rond het vijfde jaar. Dit alles maakt het zeer aannemelijk dat de herinneringsspooren van jonge kinderen op een andere manier worden opgeslagen dan die van volwassenen en op latere leeftijd ook moeilijker toegankelijk zullen zijn met behulp van het inmiddels zo veranderde frontale systeem (Solms & Turnbull 2002).

Sommige onderzoekers menen dat de kinderlijke amnesie niet absoluut is, zelfs niet wanneer het om de preverbale periode gaat (Bauer e.a. 1998; Christianson & Lindholm 1998; Toth & Cicchetti 1998). Toch kunnen we op grond van het beschikbare empirisch onderzoek gevoeglijk aannemen dat in de eerste levensjaren nauwelijks sprake is van ervaringen die in het expliciete geheugen worden opgeslagen en later bewust kunnen worden opgeroepen (Nelson & Carver 1998).

Dat de verklaring van Freud niet door geheugenonderzoek wordt bevestigd, betekent niet dat er geen samenhang zou kunnen zijn tussen kinderlijke amnesie en de noties van de oedipaliteit. Het is voorstelbaar dat er een verband bestaat tussen bepaalde, genetisch vastgelegde, veranderingen in de neuroarchitectuur van de hersenen en de cognitieve processen die een rol spelen in de oedipale fase. Wellicht maken deze veranderingen in de hersenen in principe de cognitieve processen mogelijk die nodig zijn voor het 'begrijpen' en kunnen accepteren van de oedipale situatie, dat wil zeggen het onderkennen van het bestaan van de derde en van wat daarmee gepaard gaat in de zin van separatie en individuatie. Met een wat andere formulering zou je in dit verband kunnen spreken van het voldoende tot stand gekomen zijn van de 'interpersoonlijke interpretatieve functie', een genetisch bepaald vermogen dat waarschijnlijk in de prefrontale schors is gelokaliseerd en dat opgebouwd is uit de systemen voor het reguleren van stress en aandacht en het systeem voor mentaliseren (Fonagy e. a. 2002).

Het gegeven dat de kinderlijke amnesie het gevolg is van onvoldoende rijping van bepaalde hersenstructuren, die voor het goed functioneren van het expliciete geheugen van doorslaggevend belang zijn, heeft niet alleen theoretische, maar ook klinische consequenties. Het kleurt bijvoorbeeld de manier waarop ik luister naar een patiënt die zich gebeurtenissen uit haar vroege kindertijd herinnert. Luisterend vanuit de verdringingshypothese van Freud zou ik nog kunnen denken dat bepaalde inhouden aan dit proces van verdringing zijn ontsnapt en dat het dus om haar eigen herinneringen zou kunnen gaan. Wanneer ik echter de rijpingshypothese aanhang, ben ik geneigd om meer vraagtekens bij haar verhalen te zetten. Stel dat zij zich meent te herinneren dat zij vanuit haar wiegje de kamer in kijkt en ziet dat er verder niemand is: de kamer is leeg. Zij voelt zich niet angstig, maar juist rustig en ligt voor haar gevoel tijden te wachten tot haar moeder komt. Zij weet dat zij tot ongeveer een jaar in dat wiegje lag en dat het dus om een ervaring uit haar eerste levensjaar zou moeten gaan. Ik neig er vervolgens toe dit niet als een feitelijke herinnering op te vatten, stammend uit die tijd, maar als een herinnering die berust op dingen die haar later verteld zijn, op foto's van haar of een ander kind in een wiegje, op pogingen vage vroegkinderlijke gevoelens van alleen liggen te wachten, zoals deze zich nu in de overdracht aandienen, in woorden te expliciteren of op bewerkingen van latere ervaringen, waarbij zij zichzelf 'nachträglich' in haar wiegje heeft gelegd.

¶ *Herinneringscontext*

Een ander aspect dat in dit kader van belang is, betreft de wijze waarop het expliciete geheugen functioneert. Dit geheugensysteem werkt niet als een soort archief waar de waarnemingen van gebeurtenissen worden opgeslagen en vervolgens in min of meer originele staat opgevraagd kunnen worden. Herin-

neringen blijken in belangrijke mate afhankelijk van de 'present remembering context', de herinneringscontext van dit moment (Stern 1995). Stern laat dit overtuigend zien ten aanzien van het moederschap. De herinneringscontext bepaalt welke netwerken in het geheugen geactiveerd worden en welke fragmentjes vervolgens naar boven komen en tot een herinnering worden. Zo zullen sommige herinneringen alleen naar boven komen in het kader van een specifieke ervaring, die dan als 'herinneringswachtwoord' kan werken (Ladan 2000). Dat verklaart ook waarom een bepaalde herinnering op het ene moment wel en op het andere niet naar boven komt. Bovendien blijken we voortdurend bezig onze herinneringen retrospectief in overeenstemming te brengen met onze huidige situatie. In dit creatieve proces voegen we gevoelens, overtuigingen of zelfs kennis toe, die we ons pas eigen hebben gemaakt na de ervaringen in kwestie (Schacter 2001).

Kunnen we dan nog wel een onderscheid maken tussen herinnering en fantasie, zeker wanneer het om een ver verleden gaat? Schacter noemt in dit verband het belang van de mogelijkheid om met behulp van de frontale schors een vorm van onderscheidende controle uit te oefenen. Als het bijvoorbeeld gaat om gebeurtenissen die in een niet te ver verleden plaatsgevonden zouden moeten hebben, zullen we geneigd zijn om daar een grote mate van helderheid en gedetailleerdheid van te verwachten. Van herinneringen uit onze kindertijd verwachten we in dat opzicht veel minder. We zullen dus eerder geneigd zijn om onduidelijke beelden of vage gevoelens van vertrouwdheid te interpreteren als signaal van een herinnering die omhoog komt. Deze neiging kan bij een patiënt nog versterkt worden wanneer hij te maken heeft met een therapeut die de hierboven genoemde verdringingshypothese aanhangt (Schacter 2001, p. 128).

Een gevoel van vertrouwdheid kan ook ontstaan door er een aantal keren over te praten. Dit illustreert nog eens het grote belang van de analytische houding, waarbij het aan de patiënt wordt overgelaten wat deze via het proces van vrije associatie te berde brengt en de therapeut zo min mogelijk probeert te sturen. Wanneer een gevoel van vertrouwdheid met bepaalde vage beelden optreedt en er geen gedetailleerde herinneringen zijn die als bron voor dat gevoel aangewezen kunnen worden, kan de neiging toenemen om de verschillende brokstukjes door middel van de fantasie tot een coherent geheel te maken.

Dit alles maakt opnieuw duidelijk dat het zich herinneren van het verleden niet slechts een kwestie van het activeren van herinneringssparen is. Het gaat om een zeer complexe interactie tussen de huidige toestand waarin iemand verkeert, zijn omgeving, datgene wat iemand verwacht zich te herinneren, en dat wat is opgeslagen uit het verleden. In allerlei situaties kan de balans doorslaan naar de invloed vanuit het heden, zodat dit een veel grotere betekenis krijgt dan wat er feitelijk in het verleden gebeurde (Schacter 2001, p. 129).

¶ *Impliciete relationele patronen*

Ten slotte wil ik kort stilstaan bij een derde voorbeeld van de betekenis van het geheugenonderzoek voor de klinische praktijk: het impliciete geheugensysteem (zie voor een uitvoerige bespreking Ladan, 2000). Dit tweede geheugensysteem werkt via hersenstructuren, zoals de amygdala, die een veel snellere rijping doormaken dan de structuren die bij het expliciete geheugen betrokken zijn. In het impliciete geheugen liggen onder meer de informatiepatronen opgeslagen die de grondslag vormen voor gedragingen als lopen, fietsen, spreken en het toepassen van grammaticale regels. Ook de vanzelfsprekende manieren waarop iemand in de wereld staat en met anderen en zichzelf omgaat, behoren tot het domein van het impliciete geheugen. Onder de relationele patronen of procedures die hierbij in het geding zijn vallen bijvoorbeeld het gehechtheidsgedrag van het kind en de daarmee samenhangende 'geestesgesteldheid met betrekking tot gehechtheid' van de volwassene. Deze manieren van in de wereld staan kunnen opgevat worden als herinneringen, maar dan wel herinneringen van een speciaal soort. Het zijn herinneringen die 'uitgesproken' worden in hoe iemand is en zich gedraagt. Deze impliciete kennis wordt dus niet herinnerd, maar 'gehandeld' (Clyman 1991). Het is onbewuste kennis, niet in de zin van dynamisch onbewust door verdringing, maar *niet* bewust, dat wil zeggen in vanzelfsprekendheid buiten het bewustzijn om verlopend (Fonagy 1999, Mancina 2006).

Deze noties zijn van grote betekenis voor de manier waarop ik werk. Ter verduidelijking geef ik het voorbeeld van een analysant, bij wie ik in de loop van het eerste analysejaar ga merken dat hij zich soms in het begin van het uur terughoudt, zonder dat ik begrijp hoe dat komt. Ik neem vervolgens een wat actievere houding aan en ga meer letten op wat er precies gebeurt in de periode die direct aan de zitting voorafgaat. Geleidelijk komt naar voren dat er een relatie is tussen zijn terughoudendheid en wat hij meemaakt voordat hij gaat liggen. Soms is dat de snelheid van mijn reactie op de bel, soms de manier waarop ik bij de begroeting kijk of zijn naam uitspreek en hem een hand geef. Soms moet hij in de wachtkamer zitten wanneer hij vijf of tien minuten te vroeg is. Een andere keer ziet hij mijn vrouw of een van mijn dochters of bespeurt hij de afdruk van de vorige analysant op de bank. Wanneer ik hem daar steeds weer op attendeer, kan hij zelf gaan zien dat er mogelijk een verband is tussen deze gebeurtenissen en zijn terughoudendheid. Er gebeurt iets en hij verkilt en trekt zich terug in zwijgen of oppervlakkig praten over dingen, zonder zich emotioneel te involveren. Hij moet wel concluderen dat hij de gebeurtenissen in kwestie als storend ervaart en dat hij liever zou zien dat ze hem bespaard zouden blijven. Zelf merk ik dat ik geneigd ben om gedeeltelijk bij deze opvatting aan te sluiten. Als hij aanbelt doe ik bijvoorbeeld mijn best om snel de deur open te doen en als hij wat vroeg is voel ik de neiging om hem

toch vast uit de wachtkamer te halen. Op grond van zijn en mijn gedragingen zou een hypothese kunnen zijn dat er bij hem sprake is van een impliciet relationeel patroon waarin hij de enige is en ik vanzelfsprekend voor hem klaar sta en me niet met anderen bezighoud. Dat wil dus zeggen dat er geen sprake is van wachten in de wachtkamer, van lichaamsafdrukken op de bank of van anderen die een belangrijke rol in mijn leven spelen. Hij is in mijn leven de enige en ik sta voor de volle honderd procent tot zijn beschikking. Dit relationele patroon kan, als inhoud van het impliciete geheugensysteem, niet rechtstreeks gekend worden, maar wordt zichtbaar via 'levenstekens' in de vorm van gedragingen of fantasieën.

Het gaat bij een dergelijk impliciet patroon niet om een verlangen, maar om het vanzelfsprekend weten: hij verlangt er niet naar om de enige te zijn, hij *is* het. Dit vanzelfsprekende weten is dynamisch inert: het is er in vanzelfsprekendheid en staat niet bloot aan verdringing. De dynamiek is aanwezig in de pogingen van de analysant om zich de gedragingen of fantasieën, die naar dit impliciete patroon verwijzen, niet bewust te worden. De inhoud van het verlangen is dan ook veel meer dat het vanzelfsprekende weten, dat hij bij mij de enige is, niet verstoord wordt. Ik moet hem zodanig helpen dat hij niet geconfronteerd wordt met gebeurtenissen of ontmoetingen, die hem verontrusten omdat zij deze vanzelfsprekendheid verstoren. En als ze al gebeuren, moet ik er mijn mond over houden, zodat hij ze zo snel mogelijk kan vergeten en alles weer rustig wordt, in de zin van tegemoetkomend aan de vanzelfsprekende stand van zaken. De analysant zegt in zijn gedrag als het ware: 'Help mij dat het rustig blijft en ik niet gedesillusioneerd raak; dat is mijn diepste verlangen.' Als ik vervolgens onvoldoende aan dat verlangen tegemoetkom, trekt hij zich terug in een beschermende cocon van gereserveerdheid.

In het analytische werk gaat het er vooral om deze impliciete patronen of procedures op een emotioneel betekenisvolle wijze onder de bewuste aandacht van de analysant te brengen. Dat vormt aantoonbaar de meest wezenlijke component van het therapeutisch handelen (Fonagy 1999, p. 219).¹

Om dit te kunnen bewerkstelligen is toch een wat ander accent in het analyseren nodig. Naast de gerichtheid op verbale uitingen moet de analyticus in voldoende mate aandacht schenken aan allerlei vaak subtiele relationele gedragingen, inclusief het gebruik van de stem in de meest brede zin van het woord (Mancia 2006). Het betreft gedrag waar de analysant zelf meestal in vanzelfsprekendheid aan voorbijgaat, maar dat gebruikt kan worden om samen met hem hypothesen te maken over de impliciete relationele patronen die aan dit gedrag ten grondslag liggen. Zoals ik hiervoor liet zien worden deze patronen vervolgens niet verwoord in termen van nog te realiseren verlangens, maar van overtuigingen of zekerheden (Ladan 2000).

¶ *Ten slotte*

Het openzetten van de deur van de spreekkamer maakt uitwisseling met andere wetenschapsgebieden mogelijk en is naar mijn mening van essentieel belang voor de vitaliteit van de psychoanalyse. Aan de hand van een drietal voorbeelden op het terrein van het geheugenonderzoek heb ik geprobeerd te laten zien hoe empirische bevindingen van buiten de spreekkamer van betekenis kunnen zijn voor de psychoanalytische theorie en praktijk.

Literatuur

- BAUER, P. J., KROUPINA, M. G., SCHWADE, J. A., DROPIK, P. L. & SAEGER WEWERKA, S. (1998). If memory serves, will language? Later verbal accessibility of early memories. *Development and Psychopathology*, 10, 655-679.
- BOWER, G. H. & SIVERS, H. (1998). Cognitive impact of traumatic events. *Development and Psychopathology*, 10, 625-653.
- CHRISTIANSON, S.-A. & LINDHOLM, T. (1998). The fate of traumatic memories in childhood and adulthood. *Development and Psychopathology*, 10, 761-780.
- CLYMAN, R. B. (1991). The procedural organization of emotions — A contribution from cognitive science to the psychoanalytic theory of therapeutic action. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 39, Suppl., 349-382.
- FONAGY, P. (1999). Memory and therapeutic action. *International Journal of Psychoanalysis*, 80, 215-223.
- FONAGY, P. (2003). Genetics, developmental psychopathology, and psychoanalytic theory: the case for ending our (not so) splendid isolation. *Psychoanalytic Inquiry*, 23, 218-247.
- FONAGY, P., GERGELY, G., JURIST, E. L. & TARGET, M. (2002). *Affect regulation, mentalization, and the development of the self*. New York: Other Press.
- FREUD, S. (1905). Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit. *Sigmund Freud, Nederlandse Editie: Klinische Beschouwingen* 1 (p. 55-177). Amsterdam: Boom.
- LADAN, A. (2000). *Het wandelend hoofd — Over de geheime fantasie een uitzondering te zijn*. Amsterdam: Boom (tweede druk, 2003).
- LEDoux, J. (1996). *The emotional brain*. New York: Simon & Schuster.
- MANCIA, M. (2006). Implicit memory and early unrepresed unconscious: their role in the therapeutic process — How the neurosciences can contribute to psychoanalysis. *International Journal of Psychoanalysis*, 87, 83-103.
- NELSON, C. A. & CARVER, L. J. (1998). The effects of stress and trauma on brain and memory — A view from developmental cognitive neuroscience. *Development and Psychopathology*, 10, 793-809.
- SCHACTER, D. L. (1996). *Searching for memory*. New York: Basic Books.
- SCHACTER, D. L. (2001). *The seven sins of memory — How the mind forgets and remembers*. Boston/New York: Houghton Mifflin Company.
- SOLMS, M. & TURNBULL, O. (2002). *The brain and the inner world*. New York: Other Press.
- STERN, D. N. (1995). *The motherhood constellation — A unified view of parent-infant psychotherapy*. New York: Basic Books.
- TOTH, S. L. & CICHETTI, D. (1998). Remembering, forgetting, and the effects of trauma on memory — A developmental psychopathology perspective. *Development and Psychopathology*, 10, 589-605.

Noot

- 1 De opvatting dat het expliciteren van impliciete procedures therapeutisch noodzakelijk is, gaat in tegen die van Daniel Stern en zijn medewerkers van de Boston Process of Change Study Group (Mancia 2006). Stern c. s. zijn van mening

dat het ervaren van impliciete procedures in zogenaamde 'moments of meeting' op zichzelf voldoende is voor de analysant om tot verandering te komen, maar dit lijkt gezien de neuroarchitectuur van de betrokken hersensystemen niet erg waarschijnlijk (LeDoux 1996).